

Олександр Филипчук

«Голос з могили»: русь в епітафії імператора Никифора II Фока

Серед візантійських свідчень про русь епітафія Никифору II Фока, написана Іоанном, митрополитом Мелітени [PmbZ #23161]¹, займає особливе місце. Вже те, що епітафія — чи не єдина з гігантського корпусу візантійської поезії, — виступає важливим джерелом бурхливих русько-візантійських стосунків кінця X — середини XI ст., виказує її виняткове значення². Незважаючи на декілька недавніх її видань, перекладів, коментарів і вже далеко не малу кількість інтерпретацій, епітафія досі залишає чимало загадок. У цій роботі я спробую представити нову гіпотезу щодо походження тексту епітафії, її джерел і часу роботи Іоанна Мелітенського над цим твором.

«Вибране» Іоанна Мелітенського

За влучним висловом Флоріса Бернара, Іоанн Мелітенський є загадковою постаттю візантійської поезії³. Про нього відомо настільки мало, що навіть його існування довгий час бралось під сумнів. Свого часу В.Г. Васильєвський ототожнив його з відомим візантійським поетом останньої чверті X ст. Іоанном Геометром, який, на думку видатного вченого, пізніше став митрополитом Мелітени⁴. Попри велику популярність цього здогаду в літературі⁵,

1 *Die Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online* (далі — PmbZ), <https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ25315/html> (дата перегляду — 29.01.2023).

2 Стосовно інших згадок про русь у візантійських епіграмах див. Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry: from Pisides to Geometres*. (Wien, 2019) [Wiener Byzantinische Studien, 24/2]. Vol. 2, 251–252. На цьому тлі вирізняється недавня стаття ювіляра, див. Oleksiy Tolochko, “Who Was ‘Theodore the Rhos from a Family of Emperors’, the Owner of the Stone from the Holy Sepulchre?”, *Medieval Rus’ and Early Modern Russia Texts and Contexts*, eds. Susana Torres Prieto, Andrei Franklin (Routledge, 2023), 17–27.

3 Floris Bernard, *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025–1081* (Oxford, 2014) [Oxford Studies in Byzantium], 17–18.

4 Васильєвский В.Г. Русско-византийские отрывки. К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра), Васильевский В.Г. *Труды*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1909, 112, 114–115.

5 Див. головним чином, F. Scheidweiler, “Studien zu Johannes Geometres,” *Byzantinische Zeitschrift* 45 (1952), 307; Wolfram Hörandner, “Miscellanea Epigrammatica”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19 (1970), 110. Тим не менш, і раніше ідея Васильєвського приймалася неповністю

усі аргументи Васильєвського ґрунтувалися винятково на дуже загальних міркуваннях, як-от надзвичайна близькість стилю обох авторів, наявність спільних героїв, тем, тощо. Однак як вже показав у кількох своїх роботах Марк Лакстерман, пропонується ідентифікація не є можливою⁶. Перш за все, через те, що Іоанн Геометр не був митрополитом Мелітени⁷. Більше того, згідно з недавніми спостереженнями Пола Магдаліно, Іоанн Геометр не був навіть монахом і, схоже, останні роки його життя близько 1000 р. видаються цілком відмінними від традиційних уявлень про покинутого усіма самотника у монастирі⁸. Додаємо й інший, не зауважений досі аргумент: твори, приписувані Іоанну Мелітенському не відомі усім без винятку рукописам, в яких містяться численні тексти Іоанна Геометра⁹. У світлі цих непереможних контраргументів, творчість Іоанна, митрополита Мелітени, варто розглядати іманентно і відокремити від спадщини Іоанна Геометра.

До нас дійшло небагато творів цього візантійського поета. Окрім складеної ним епітафії Никифору II Фока, не усі з них мають надійну атрибуцію у рукописах. Серед них епіграми, приписувані Іоанну Мелітенському, які збереглися на fol. 87v, *cod. Marc. XI 22* (датованого XIV ст.)¹⁰. Якщо епіграма, присвячена імператору Іоанну Цимісхію, віднесена укладачем цієї міні-антології з 8-ми епіграм до творчості тої Μέλητος чи тої Μελιτηνῆς¹¹, то авторство інших є проблемним¹². Зважаючи на те, що остання епіграма, переписана на fol. 87v, є епітафією Никифору II Фока, то вже Вольфрам Горанднер висловив привабливу думку, що попередні дві також належать до творчості

-
- (Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969), 189) або відкидалася (Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, ed. Christine Angelidi (Athens, 2006), Vol. II, 251).
- 6 Marc Lauxtermann, "John Geometres. Poet and Soldier," *Byzantion* 68 (1998), 365–367; Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts* (Wien, 2003) [Wiener Byzantinistische Studien, 24.1], Vol.1, 233–234, appendix III. John of Melitene, 305–316; Marc Lauxtermann, "Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign", *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2003) [The Medieval Mediterranean, 45], 207.
- 7 Нове окреслення біографії Іоанна Геометра див.: Emilie van Opstall, Maria Tomadaki, "John Geometres: a Poet around the Year 1000", *A Companion to Byzantine Poetry*, eds. Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby, Nikos Zagklas (Leiden, Boston, 2019), 191–211.
- 8 Paul Magdalino, "Cultural Change? The Context of Byzantine Poetry from Geometres to Prodrimos", *Poetry and its Contexts in Eleventh-Century Byzantium*, eds. Floris Bernard, Kristoffel Demoen (Farnham, 2012), 35–36, Paul Magdalino, "The Liturgical Poetics of an Elite Religious Confraternity", *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*, eds. Teresa Shawcross, Ida Toth (Cambridge, 2018), 116–132.
- 9 Про головні з них (*Paris. suppl. gr. 352* та *Vat. gr. 743*) див. *Jean Geometre: poemes en hexametres et en distiques elegiaques. Edition, traduction, commentaire*, ed. Emilie van Opstall (Leiden, 2008) (The Medieval Mediterranean, 75), 17–20.
- 10 Їх ідентифікація ускладнюється й тим, що редактор цієї міні-антології помістив тут же поезії Іоанна Мавропода. Останнє додає плутанини там, де міститься лемма тої αὐτοῦ (див. Wolfram Hörandner, "Miscellanea Epigrammatica", 109–116).
- 11 Опублікована Горанднером, однак віднесена ним до творчості Іоанна Геометра (Wolfram Hörandner, "Miscellanea Epigrammatica", 115).
- 12 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol.1, 310–311.

цього ж автора¹³. Ними є епіграми на розп'яття Ісуса та св. Якова Перського. У випадку першої з них здогад Горанднера виявився дуже влучним, бо у *cod. Athous Dion. 264, fol. 337r* епіграма знаходить пряму атрибуцію тої Μελιτηνῆς¹⁴. З огляду на те, що заголовок тої αὐτοῦ поміж трьома епіграмами стосується не лише епітафії Никифору II Фока, то майже напевно епіграма про зняття Ісуса з хреста та св. Якова також належала Іоанну Мелітенському¹⁵.

Аналогічні проблеми постають із приписуваними йому епіграмами, які збереглися у мадридському ілюмінованому списку «Огляду історії» Іоанна Скілиці¹⁶. Загалом, у *cod. Madrid. Vitr. 26-2* міститься колекція з 11-ти історичних поем, розміщених на маргінесу fol. 116v, 139r, 157r, 159r, 182v¹⁷. З-поміж них на fol. 157r., власне, й поміщена епітафія Никифору II Фока, яка, вочевидь, мала доповнювати мініатюру, що зображала вбивство імператора¹⁸. Окрім однієї монодії Симеона Метафраста¹⁹, решту дев'ять поем є анонімними. Примітно те, що певна група епіграм присвячена імператору Никифору II Фока, Феофану, Іоанну Цимісхію.²⁰ На жаль, епіграми цієї групи найбільш постраждали у *cod. Madrid. Vitr. 26-2* і збереглися дуже фрагментарно²¹. Останньою з переліку є епіграма присвячена Варді (у заголовку — Варді Фока), якого переписувач рукопису помилково ідентифікував з Вардою Фока і тим самим розмістив епіграму до контексту подій громадянської війни²². Однак як показав свого часу Ігор Шевченко, герой цієї епіграми внаслідок хвороби помер на Криті; ймовірно, це сталося під час візантійського походу на острів в 961 р.²³ На думку Марка Лакстермана, епіграма про

13 Wolfram Hörandner, "Miscellanea Epigrammatica", 109–116.

14 Окрім цього списку, епіграма на розп'яття Ісуса збереглася ще у трьох рукописах (*cod. Salamanca 2722, fol. 11v, cod. Vat. Urb. 120, fol. 2v* та, власне, *cod. Athous Dion. 264, fol. 337r*). Її видання за *cod. Salamanca 2722* див.: Henry Maguire, *Image and Imagination: the Byzantine Epigram as Evidence for Viewer Response*, (Toronto, 1996), 21.

15 Marc Lauthermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol.1, 310–311.

16 Нині доступний в оцифрованому вигляді (<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000022766>, 29.01.2023). Про *cod. Madrid. Vitr. 26-2* див.: Vasiliki Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid* (Leiden, 2002), 7–21, де й детальна бібліографія.

17 Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969), 189–191.

18 Про зв'язок між мініатюрами, текстом Скілиці та вибраними поезіями див. Vasiliki Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, 12–13, 25–28; Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", 189–191.

19 Див. її публікацію та переклад: Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", 210–214.

20 Публікації цих анонімних коротких епіграм, див. Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", 189 (епіграма на Феофану), 190 (епіграма присвяченої Іоанну Цимісхію).

21 Окрім епітафії Никифору II Фока, приписуваної Іоанну Мелітенському, три інші епіграми присвячені імператору Никифору на fol. 157r. збереглися вкрай частково.

22 Зокрема, епіграма повинна була слугувати доповненням до мініатюри, яка ілюструвала смерть Варди Фока (*Madrid. Vitr. 26-2, fol. 182v*).

23 Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", 191–192.

те, як жінка покійного Варди перевезла його тіло і поховала в саркофазі, належала Іоанна Мелітенському²⁴. Лакстерман слушно вказує на паралелі з текстами Іоанна Геометра, утім, не зрозуміло як це співвідноситься із гаданим авторством Іоанна Мелітенського. Позаяк датування написання цієї поеми явно не виходить за 960-ті рр., то, забігаючи наперед, настільки ранній час унеможливило її віднесення до творчості Іоанна, митрополита Мелітени²⁵.

Таким чином, «вибране» Іоанна Мелітенського складається всього із чотирьох поем, серед яких складена ним епітафія Никифора II Фока є найбільш популярною. Її текст дійшов до нас у восьми списках, три найдавніші з котрих *Vindob. Hist. gr. 35*, *Par. Coisl. gr. 136* та згаданий *Matrit. Vitr. 26-2* датовані XII ст.²⁶, коли інші постали пізніше, *Marc. XI 22*, *Vat. Ottob. gr. 361* (XIV ст.) та *Vat. Reg. gr. 166*, *Vat. Reg. gr. 86*, *Vat. Ottob. gr. 309* (XV–XVI ст.)²⁷.

Епітафія неодноразово видавалася. Вперше її опублікував Карл-Бенедикт Газе у вигляді одного із додатків для свого видання *Історії Лева Диякона*²⁸. Цей же текст буде пізніше двічі переопублікований у боннському виданні хроніки Георгія Кедрина²⁹. У 1891 р. Теодор Прегер підготував інше видання епітафії вже на основі більшої кількості списків³⁰. Видання Прегера зазнало подальшої ревізії з боку Сільвіо Меркаті. У кількох своїх працях присвячених епітафії, Меркаті привів її текст за більшістю списків, виправивши ряд помилок у читаннях попередників³¹. Натомість, Ганс Турн у своєму критичному виданні *Огляду історії* Іоанна Скілиці, опублікував текст епітафії на основі усіх списків праці цього візантійського історика³². Двадцять років тому Марк Лакстерман підготував критичне видання епітафії за усіма відомими списка-

24 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 314.

25 Зрештою, це стосується й Іоанна Геометра, чия робота над епіграмами простежується не раніше початку 970-х рр. Часові межі роботи Геометра все ще не є належно оцінені, див. Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, Vol. 2, 252–262; Emilie van Opstall, Maria Tomadaki, “John Geometres: a Poet around the Year 1000”, 191–211; Paul Magdalino, “The Liturgical Poetics of an Elite Religious Confraternity”, 116–132.

26 Окрім *Matrit. Vitr. 26-2*, про названі рукописи див. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. Hans Thurn (Berlin, New York, 1973) [CFHB, 5], XXIX. *Par. Coisl. gr. 136* нині доступний в оцифрованому вигляді (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10081674f>, 30.01.2023).

27 Стосовно цих кодексів див. Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 307–310; John Burke, “Mainstream Texts, Viral Media and Hidden Agendas in the Tradition of Patria Texts”, *Byzantine culture: papers from the conference “Byzantine days of Istanbul” held on the occasion of Istanbul being European Cultural Capital 2010, Istanbul, May 21–23 2010*, ed. Dean Sakel (Ankara, 2014), 387–398.

28 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase (Bonn, 1829), 453.

29 *Georgius Cedrenus* Ioannis Scylitzae opera, ed. Immanuel Bekker (Bonn, 1838), 378.

30 Theodor Preger, *Inscriptiones Graecae metricae ex scriptoribus praeter anthologiam* (Leipzig, 1891), 23–24 (№ 28).

31 Silvio G. Mercati, “Note d’epigrafia bizantina, 10: “Epigramma di Giovanni Geometra sulla tomba di Niceforo Foca”, *Bessarione* 25 (1921), 158–162 (= Silvio Mercati, *Collectanea Byzantina* (Bari, 1970), Vol. 2, 252–256).

32 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 282–283.

ми, де вчений запропонував немало кількість кон'єктур і вказав на ряд помилкових читань³³.

Подаємо нижче повний текст і переклад епітафії, ґрунтуючись на її виданні Марком Лакстерманом. Тим не менш, не усі кон'єктури дослідника є доцільними³⁴, тому в більшості читань слідуємо за одним із давніших списків *cod. Par. Coisl. gr. 136*.

- Ἦος ἀνδράσι πρὶν καὶ τομώτερος ξίφους,
 πάρεργον οὗτος καὶ γυναικὸς καὶ ξίφους·
 ὃς τῷ κράτει πρὶν γῆς ὅλης εἶχε κράτος,
 ὡσπερ μικρῶν γῆς μικρὸν ᾤκησεν μέρος·
 5 τὸν πρὶν σεβαστόν, ὡς δοκῶ, καὶ θηρίους
 ἀνεῖλεν ἢ σύγκοιτος, ἐν δοκοῦν μέλος.
 ὁ μὴδὲ νυξὶ μικρὸν ὑπνώττειν θέλων
 ἐν τῷ τάφῳ νῦν μακρὸν ὑπνώττει χρόνον.
 θέαμα πικρόν· ἀλλ' ἀνάστα νῦν, ἀναξ,
 10 καὶ τάττε πεζοὺς, ἰππότεας, τοξοκράτας,
 τὸ σὸν στράτευμα, τὰς φάλλαγγας, τοὺς λόχους
 ὀρμᾶ καθ' ἡμῶν Ῥωσικὴ πανοπλία·
 Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσιν εἰς φονουργίαν·
 λεηλατοῦσι πᾶν ἔθνος τὴν σὴν πόλιν,
 15 οὗς ἐπτόει πρὶν καὶ γεγραμμένος τύπος,
 πρὸ τῶν πυλῶν, σὸς, ἐν πόλει Βυζαντίου.
 ναί, μὴ παρόψει ταῦτα· ῥῖψον τὸν λίθον
 τὸν σὲ κρατοῦντα, καὶ λίθοις τὰ θηρία
 τὰ τῶν ἔθνῶν δίωκε· δὸς δὲ καὶ πέτρας
 20 στηριγμὸν ἡμῖν, ἀρραγεστάτην βᾶσιν.
 εἰ δ' οὐ προκύψαι τοῦ τάφου μικρὸν θέλεις
 κἂν ῥῆξον ἐκ γῆς ἔθνεσιν φωνὴν μόνην·
 ἴσως πτοήσει ταῦτα καὶ τρέψει μόνη.
 εἰ δ' οὐδὲ τοῦτο, τῷ τάφῳ τῷ σῷ δέχου
 25 σύμπαντας ἡμᾶς· καὶ νεκρὸς γὰρ ἀρκέσεις
 σφάζειν τὰ πλήθη τῶν ὄλων χριστωνύμων,
 ὃ πλὴν γυναικὸς τᾶλλα δ' αὖ Νικηφόρος.³⁵

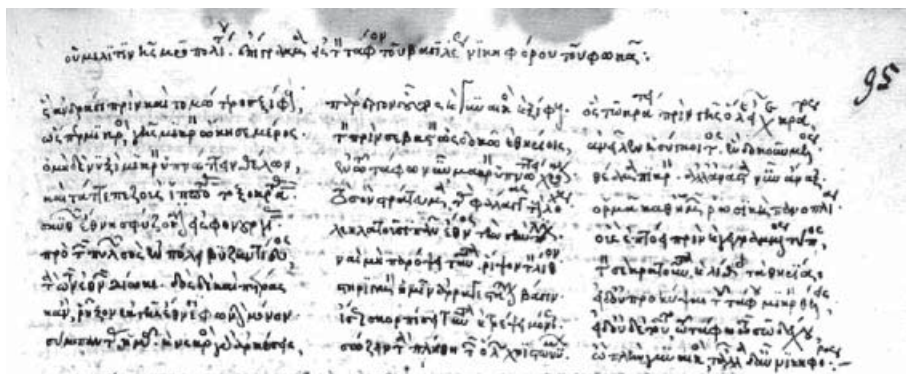
«Хто до мужів був навіть міцнішим за меч,
 жертва він [нині] жінки і меча.
 Хто [до того] тримав владу над усією землею,
 займає малу частинку землі.
 Навіть звірі, я вірю, залишалися покірними його владі;

33 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 308–309.

34 Дві з них були переглянуті у недавній роботі, John Burke, “Nikephoros Phokas as Superhero”, *Byzantine Culture in Translation*, ed. Amelia Brown and Bronwen Neil (Leiden, Boston, 2017) [Byzantina Australiensia, 21], 95–114, 95, n. 2.

35 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 308–309. У ряді списків роботи Скілиці епітафія підсумована наступним чином: ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτω συντέθειται (Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 283).

Вона вбила його, [та] хто ділила з ним ліжко, здавалося частина тіла його.
 Хто не бажав спати навіть мало, навіть вночі
 Спить, зараз, у гробі довгий час.
 Яка печальна сцена!». «Але зараз, мій імператоре, встань,
 збери піших, кінних, лучників,
 твою армію, твої фаланги, твоїх воїнів;
 На нас йдуть всеозброєнні руси,
 скіфські народи жадібні до вбивства,
 кожен народ грабує твоє місто,
 тих, [кого] лякав раніше до воріт,
 твій образ, у місті Візантії.
 Прошу, не сторонись цього, але скинь камінь,
 який тримає тебе і прожени камінням
 ці звірині народи. Дай нам також
 для нашого захисту, найбільш міцну основу.
 Але якщо ти не бажаш піднятися хоч трохи з твого гробу,
 то нехай лише один твій голос рине із землі до народів,
 можливо, це змусить їх втекти та забратися геть.
 Але якщо навіть не це, то прийми усіх нас
 до твого гробу, бо навіть мертвий маєш
 досить сили врятувати християн».
 «О, Никифоре, переможець усіх, крім жінки».

Іл. 1. *cod. Marc. gr. Z 509* (=845), fol. 95r.

У кількох рукописах *Огляду історії* Іоанна Скілиці йдеться про те, що цей невеликий за обсягом текст читався на гробі імператора Никифора II Фока³⁶. Наприклад, у *cod. Marc. gr. Z 509*, на fol. 95r (іл. 1) міститься розлоге пояс-

36 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 282. Про місце поховання Никифора II Фока в списку імператорських поховань (датований XI ст.) див.: Glanville Downey, "The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople", *The Journal of Hellenic Studies* 79 (1959), 37.

нення стосовно призначення епітафії: «митрополита Мелітени епіграма на гріб імператора Никифора Фока» (<Τ>οῦ Μελιτινῆς μητροπολίτου ἐπίγραμμα εἰς τὸν τάφον τοῦ βασιλέως Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ)³⁷. Натомість, у *cod. Par. Coisl. gr. 136* має дещо відмінний вигляд: «Ἰωάνν, митрополит Мелітени, написав ці слова на його саркофазі» (ἐν δὲ τῇ σορῶ αὐτοῦ ὁ Μελιτηνῆς μητροπολίτης Ἰωάννης ταῦτα ἐπέγραψε)³⁸. Це ж пояснення пізніше вже обросло додатковими і водночас помилковими подробицями у *cod. Vat. Regin. gr. 166*, fol. 212r: «Ці ямбічні вірші були знайдені на гробі імператора Никифора Фока, який був похований у монастирі Панагії Перивлептос, що зараз має назву монастир Сулуна і належить під Божим управлінням народу вірмен» (Οὗτοι οἱ ἰαμβικοί στίχοι εὐρέθησαν ἐν τῇ λάρνακι τοῦ Νικηφόρου βασιλέως τοῦ Φωκᾶ, ὃς ἐτάφη ἐν τῇ Περιβλέπτῳ μονῇ τῆς Παναγίας, ἣ καλεῖται τανῦν Σούλουνα μοναστήρι, ὃ τὸ τῶν Ἀρμενίων γένος οἴμοι οἰκοῦσι κατὰ θεοῦ παραχώρησιν)³⁹. Видається сумнівним те, що ці короткі нотичії стосовно призначення твору Іоанна Мелітенського читалися у гаданій «антології» його текстів, використаних, у свою чергу, редактором *cod. Matrit. Vitr. 26-2* ближче до середини XII ст.⁴⁰ Зважаючи на брак цього пояснення у рукописах, близьких до оригіналу роботи Скілиці, то, вочевидь, сприйняття епітафії як напису на саркофазі Никифора II Фока належало вже пізнішим переписувачам *Огляду історії*.

Окрім цього давно були зауважені й інші аргументи супроти того, що цей текст міг коли-небудь читатися на гробі покійного імператора. Перш за все, Іоанн Мелітенський прямо і до того ж неодноразово звинувачував у смерті Никифора Феοφано, матір імператорів Василя II та Костянтина VIII. Вже Марк Лакстерман слушно вказав на те, що подібний напис не міг бути прошкрябаний на гробі упродовж всього довгого правління Василя II⁴¹. Така аж надто відкрита демонізація образу Феοφано була немислима за часу уряду-

37 Сільвіо Меркаті першим привів окремі різночитання для цих коротких вступів до епіграми (Silvio G. Mercati, *Collectanea Byzantina* (Bari, 1970), Vol. 2, 255).

38 Саме це читання було прийнято Гансом Турном у його критичному виданні (Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 282).

39 Silvio G. Mercati, *Collectanea Byzantina*, Vol. 2, 255. Поруч з ним у *cod. Ambr. gr. 395* міститься близька нотичія, але із дещо відмінним початком: «На гробі хвалебного пана імператора Никифора Фока. Ці літери вирізьблені на кришці його гробу. Його гріб є у монастирі Периплептос Пресвятої Богородиці, обителі, що зараз зветься Сулуна і належить вірменам. Іоанн, митрополит Мелітени, писав це ось як» (ἐν τῇ σορῶ τοῦ αἰοδίου βασιλέως κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ. ὃ ἐστὶν γεγλυμένα ἐν τῇ λάρνακι τοῦ τάφου αὐτοῦ, ταῦτα τὰ γράμματα. ἔστι δὲ ὁ τύμβος αὐτοῦ ἐν τῇ Περιβλέπτῳ μονῇ τῆς παναγίας μου τῆς μονῆς, ὃ καλεῖται τὰ νῦν, Σούλουνα μοναστήριον, καὶ ἔχουν αὐτὸ τὴν σήμερον οἱ Ἀρμένιοι. ἔγραψε δὲ τὰ παρόντα Ἰωάννης μητροπολίτης Μελιτηνῆς. ἔχων οὕτως).

40 Про різні оцінки роботи цього редактора чи навіть редакторів, див. Ihor Ševčenko, "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes", 193; його ж, "The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its New Dating", *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des Europäischen Mittelalters*, ed. Irmgard Hutter (Wien, 1984), 117–130; Vasiliki Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, 22–24; Фонкич Б.Л. О происхождении Мадридской рукописи Скилицы, Фонкич Б.Л. *Исследования по греческой палеографии и кодикологии: IV–XIX вв.* Москва, 2014 [Монфокон, 3], 227–244.

41 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 234.

вання її синів. У зв'язку з цим, видається цілком виправданим сумнів Пола Магдаліно у тому, що епітафія могла бути «опублікованою» в цей час⁴². На думку Джона Берка, епітафія у такій формі є фікцією, що не мала взагалі шансів на «санкцію» як напис на гробі⁴³. Якщо сприйняття цього тексту як напису на гробі було помилковим, то у такому разі чи вірно зрозуміли зміст, час та безпосередні мотиви написання цього твору?

Створення епітафії: імітації та конструкції

Здавна зазначена близькість стилю, образів і навіть вибраної лексики епітафії з епіграмами Іоанна Геометра надзвичайно інтригує. Забігаючи наперед, навряд чи її можна пояснити лише загальними тенденціями візантійської поезії другої половини XI ст.⁴⁴ Однак, за винятком помилкових здогадів, на кшталт, ототожнення двох поетів, інших її тлумачень по суті не пропонувалося. У світлі цього казусу поглянемо на те, як була створена епітафія Никифору II Фока. Перш за все, зупинимося на примітних словах Іоанна Мелітенського про «голос» покійного імператора з «могили», які можуть знайти своє джерело у кількох епіграмах Іоанна Геометра. Наприклад, у епіграмі Іоанна Геометра *На комітопула* (Εἰς τὸν Κομιτόπουλον), датованій кінцем 980-х рр.⁴⁵, маємо близький вислів:

φύσει βασιλεῦ πράγματι Νικηφόρε,
μικρὸν προκύψας τοῦ τάφου βρῦζον, λέον,
δίδαξον οἰκεῖν τὰς ἀλώπεκας πέτρας.⁴⁶

Природжений імператоре, Никифоре,
трохи піднімись з могили, заричи немов лев,
навчи лисиць жити між скалами.

У іншій короткій епіграмі Іоанна Геометра, яка раніше вважалася частиною *На поразку ромеїв у болгарській тіснєві*⁴⁷, заклик «взьмись скоріше за зброю» (ὄπλα λάμβνε θᾶττον) адресований тому ж таки «кесарю» Никифору⁴⁸.

42 Paul Magdalino, "Cultural Change? The Context of Byzantine Poetry from Geometres to Prodrornos", *Poetry and its Contexts in Eleventh-Century Byzantium*, 33.

43 John Burke, "Nikephoros Phokas as Superhero", *Byzantine Culture in Translation*, ed. Amelia Brown and Bronwen Neil, 100.

44 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 234.

45 Про датування цієї епіграми див. Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра), 116.

46 *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, ed. J. A. Cramer (Oxford, 1841), Vol. IV, 284; Maria Tomadaki, *Ιωάννης Γεωμέτρης, Ιαμβικά Ποιήματα. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια*, unpublished PhD thesis, Aristotle University of Thessalonik, 2014, № 31, 81.

47 *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, 296; Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра), 117.

48 *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, 296; Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, № 91, 312.

Тут спостерігаємо певний паралелізм між рядками цієї епіграми та епітафією, складеною Іоанном Мелітенським. В обох випадках покійний імператор має взятися за зброю проти ворогів. Якщо для Іоанна Геометра цими ворогами є болгари, то для Іоанна Мелітенського — руси. Не менш примітною є інша коротка епіграма Іоанна Геометра присвячена десниці покійного імператора (Εἰς τὴν δεξιὰν τοῦ βασιλέως Νικηφόρου), влада котрого, зрештою, згадана у 3-му рядку епітафії⁴⁹. Це ж стосується й обрисів влади покійного імператора. Зокрема, у одній із епіграм приділених Никифору II Фока, Іоанн Геометр фіксував його аж надто багату географію походів і завоювань:

Ἀσσυρίων δ' ἔκλινα πόλεις καὶ Φοίνικας ἄρδην,
 Ταρσὸν ἀμαμακέτην εἶλον ὑπὸ ζύγιον·
 νήσους δ' ἐξεκάθηρα καὶ ἤλασα βάρβαρον αἰχμὴν,
 εὐμεγέθη Κρήτην, Κύπρον ἀριπρεπέα,
 ἀνατολὴ τε δύσις τε ἐμὰς ὑπέτρεσαν ἀπειλάς,
 ὀλβოდότης Νεῖλος καὶ κραναὴ Λιβύη.⁵⁰

Я повністю спустошив міста ассирійців та фінікійців,
 і навіть підкорив неприступний Тарс.
 Я очистив острови, йдучи за варварським списом,
 до Криту та знаменитого Кіпру.
 Схід і Захід здригнулися перед моїми погрозами,
 і пишний Ніл і кам'яниста Лівія.

У епітафії це ж багатство походів підсумоване у словах, що Никифор тримав «владу над усією землею». Цей рядок епітафії, утім, знаходить майже буквальну відповідність вже в іншій епіграмі Іоанна Геометра, у якій набір риторичних формул для глорифікації покійного імператора є чи не найбільший порівняно з усім циклом епіграм присвячених Никифору II Фоці:

καὶ φῶς τὸ τοῦ νοῦ πᾶσαν ἀστράψαν χθόνα.
 ἀλλ' ἄσπασαι μὲν τὸν σύναρχον, φωσφόρε,
 ἧς γὰρ κατάρχεις ἤρξεν, εἶδεν ἦν τρέχεις.
 σὺ δ', οὐρανέ, τρόπαια δεσπότης γράφε
 νίκας γὰρ αὐτοῦ σὸν πλάτος χωρεῖ μόνον⁵¹.

Ти, сонце, вітай свого співправителя,
 бо й він правив землею, якою ти керуєш,
 і бачив землю, по якій ти блукаєш.
 А ти небо, розписуй трофеї імператора,
 бо лише твої перемоги охоплюють їх.

49 Maria Tomadaki, *Ιωάννης Γεωμέτρης, Ιαμβικά Ποιήματα. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια*, 147.

50 *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, ed. J. A. Cramer, 290; Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. Emilie van Opstall, № 61, 210.

51 Maria Tomadaki, *Ιωάννης Γεωμέτρης, Ιαμβικά Ποιήματα. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια*, 45.

Тут варто повернутися до останніх рядків попередньої епіграми Іоанна Геометра. Можна не сумніватися, що вони мають прямий перегук з ключовим мотивом епітафії щодо звинувачення «жінки» (Феофано, дружини Никифора II Фока) у вбивстві її чоловіка:

πίπτω δ' ἐν βασιλείοις μέσσοις, οὐδὲ γυναῖκός
 χεῖρας ὑπεξέφυγον, ἃ τάλας ἀδρανίης.
 ἦν πόλις, ἦν στρατός, ἦν καὶ διπλόον ἐνδοθι τεῖχος,
 ἀλλ' ἔτεδὸν μερόπων οὐδὲν ἀκιδνότερον⁵².

але я впав посеред палацу,
 не вирвавшись з рук жінки, нещасний від слабкості,
 Я мав місто, армію і подвійну внутрішню стіну,
 Але, наравду, не має нікого слабкішого за людину.

Іоанн Геометр розвивав цю ж тему й далі. Так, в іншій епіграмі, складеній немов від імені покійного імператора, Никифор постає переможеним жінкою. Тут покійний імператор іронічно просить, аби цю «наложницю і чудову жінку» передали як дар «моїм ворогам і дітям моїх ворогів»⁵³. Поруч з темою вини Феофано, привертають увагу й інші елементи дискурсу Іоанна Геометра в названих епіграмах як-от «місто» або «армія». Важливо, що усі вони знаходять свою відповідність у конструкції епітафії. Останнє, веде нас до того, що Іоанн Мелітенський явно був знайомий із епіграмами Іоанна Геометра. Як наслідок цього знайомства, маємо стійкий перелік запозичень, імітацій та алузій, що є певною основою для «монтажу» ним ряду конструкцій епітафії.

Русь біля воріт Константинополя? Інтерпретації

Нижче розглянемо детальніше 12–14-ті рядки, котрі видаються одними із найбільш проблемних місць «епітафії». У більшості списків «епітафії» ці рядки мають такий вигляд:

12 ὀρμᾶ καθ' ἡμῶν Ῥωσικῆ πανοπλίας·
 Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσιν εἰς φονουργίαν·
 14 λειλατοῦσι πᾶν ἔθνος τὴν σὴν πόλιν

Однак вже свого часу Штадтмюллер зауважив слабку узгодженість між цими і наступними рядками:

15 οὓς ἐπτόει πρὶν καὶ γεγραμμένος τύπος,
 16 πρὸ τῶν πυλῶν σὸς ἐν πόλει Βυζαντίου.

52 *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, 290; Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, № 61, 210.

53 Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. Emilie van Opstall, № 147, 336.

Вбачаючи тут неузгодження синтаксису, Штадтмюллер запропонував важливу кон'єктуру. Замість $\pi\acute{\alpha}\nu$ ἔθνος він пропонував читати $\pi\alpha\nu\sigma\theta\epsilon\nu\tilde{\omega}\varsigma$ ⁵⁴. Таке втручання дозволяло уникнути буцімто тавтологічної згадки про «народи», які грабують Константинополь. Забраковуюючи «народи» з 14-го рядка, Штадтмюллер, тим не менш припускав, що саме згадані раніше «скіфи» мають лякатися образу Никифора на воротах міста.

Однак пропоноване ним як панацея читання $\pi\alpha\nu\sigma\theta\epsilon\nu\tilde{\omega}\varsigma$ не зафіксоване у жодному рукопису епітафії. Слід визнати, що синтаксична конструкція рядків 12–16 не є простою, тому в кількох рукописах бачимо спробу її виправлення:

<i>Par. Coisl. gr. 136, fol. 101v</i>	<i>Vindob. Hist. gr. 35, fol. 106r</i>	<i>Vat. Reg. gr. 86, fol. 122r</i>
ὄρμα καθ' ἡμῶν Ῥωσικῆ πανοπλία· Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσιν εἰς φονουργίαν· λεηλατοῦσι πᾶν ἔθνος τὴν σὴν πόλιν	ὄρμα καθ' ἡμῶν Ῥωσικῆ πανοπλία· Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσιν εἰς φονουργίαν· ἐχθροὶ λεηλατοῦσι σὴν, μάκαρ, πόλιν	ὄρμα καθ' ἡμῶν Ῥωσικῆ πανοπλία· Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσι σὴν, μάκαρ, πόλιν

Зокрема, переписувач *cod. Vat. Reg. gr. 166* замінив $\pi\acute{\alpha}\nu$ ἔθνος на ἐχθροί. Мабуть, під цими «ворогами» він розумів тих же русів та скіфів, згаданих вище. Більш радикальніше діяв писець іншого рукопису — *cod. Vat. Reg. gr. 86*. Він зумів модифікувати 13–14 рядки таким чином, що у результаті ним було істотно скорочено текст, однак без втрати змісту. Оскільки він випустив $\pi\acute{\alpha}\nu$ ἔθνος, то згідно його міркувань саме скіфи тут й грабують місто. Утім, зв'язок між рядками є міцнішим, ніж здавалося цьому пізньому книжнику. Випускнення з 14-го рядку $\pi\acute{\alpha}\nu$ ἔθνος приводить до очевидного неузгодження з наступними рядками, а саме: хто ж у такому разі має остерігатися образу Никифора? Дуже непросто оминати цей дразливий момент у перекладах цього фрагменту епітафії. Приймаючи кон'єктуру Штадтмюллера, Лакстерман змушений покладати провину на плондрування «улюбленого» міста Никифора на «багатьох осіб»: «For the Russian panoply rushes headlong at us / the Scythian tribes eagerly long for bloodshed / and the very persons who were once frightened when they saw your image depicted on the gates of Byzantium / are violently plundering your beloved city»⁵⁵. Ці ж невизначені «особи» до того ж невідомі джерелу, судячи з міркувань Лакстермана, вочевидь, були тими ж, хто бачив раніше образ Никифора на воротах Константинополя.

Навряд чи виключення Лакстерманом $\pi\acute{\alpha}\nu$ ἔθνος з 14-го рядка є вдалим. Це рішення не лише мало прояснює зміст епітафії, але й ще додає плутанини. Зважаючи на вкрай непросту конструкцію 12–15 рядків, інші переклади також містять хиби. Так, Джон Вортлі, ґрунтуючись на виданні епітафії Гансом Турном, пропонував наступний переклад цих рядків: «For Russian, fully

54 Theodor Preger, *Inscriptiones Graecae metricae ex scriptoribus praeter anthologiam*, 23–24 (№ 28).

55 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 233.

armed, assail our ports / The Scyths are anxious to be slaughtering / While every people does your city harm»⁵⁶. Як бачимо, Вортлі додав помилкової метафоричності першому рядку, приписуючи русам рух на ворота чи порти Константинополя. До того ж Вортлі випускав важливе для форми 13-го рядка ἔθνη, що залишало скіфів без будь-якого означення. Останнього зміг уникнути Ерік МакГір у своєму перекладі, трансліюючи ці рядки епітафії: «The armed might of Russia is upon us / The races of the Scyths hasten to the slaughter / And all the nations assail the city»⁵⁷. Щодо першого рядка, то, очевидно, додане ним «might» є зайвим, як й, звичайно, назва «Russia» не є добрим перекладом для прикметника Ῥωσική⁵⁸. Більш точним є переклад цього фрагменту епітафії Бернаром Флюзенем («Les Russes tout armés sur nous se précipitent / Et les nations scythes veulent nous massacrer / Les peuples se rassemblent pour piller votre ville») за винятком останнього рядка, де «les peuples» не отримали жодного означення⁵⁹.

Не позбавлений проблем й найновіший за часом переклад цих рядків зроблений Джоном Берком. Згідно його тлумачення, 12–16-ті рядки мають наступний вигляд: «Russian armour is surging toward us / nations of Scythians are throbbing for murder/ every nation is raiding around your city / whom previously a mere graven image would intimidate / before the gates, your image, in the city of Byzantium»⁶⁰. Перш за все, Берк аж надто вільно трансліює 14-й рядок. Замість плундрювання, розорення чи грабунку «кожним народом» в Константинополі, отримуємо малозрозумілі набіги біля міста. Є певна іронія в тому, що старий переклад В.Г. Васильєвського, зроблений на основі боннського видання Георгія Кедрина, не містить у цьому фрагменті подібних огріхів: «На нас устремляется русское всеоружие / Скифские народы яростно порываются к убийствам / всяческий язык разоряет твой град»⁶¹.

Складнощі перекладу цих рядків посилюються тим, що як 13-й, так й 14-й рядок містять «народи», що робить можливим подвійну адресацію 15–16 рядків. До того ж виключення τῶν ἔθνος з 14-го рядка лише додало плутанини для розуміння цього фрагменту та епітафії в цілому в літературі. З огляду на те, що згадки в епітафії про русів, які йдуть на Константинополь, скіфські «народи» і грабунки у Константинополі можуть виступати вагомою

56 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*. Translation by John Wortley, with introduction by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and notes by Jean-Claude Cheynet (Cambridge, 2010), 270.

57 Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* (Washington, 2008) [Dumbarton Oaks Studies 33], 170.

58 Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, 170.

59 Jean Scylitzès, *Empereurs de Constantinople*, texte traduit par Bernard Flusin, Jean-Claude Cheynet (Paris, 2003) [*Réalités Byzantines*, 8], 237.

60 John Burke, “Nikephoros Phokas as Superhero”, *Byzantine Culture in Translation*, ed. Amelia Brown and Bronwen Neil, 96.

61 Васильевский В.Г. Русско-византийские отрывки. К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра), 114–115.

датуючою ознакою, то про які події тут йшлося Іоанну Мелітенському? Як розуміти цю загадку з «народами» епітафії? Чи відбуваються усі зазначені у епітафії події водночас?

Здається, В. Г. Васильєвський був першим, хто запропонував цілісні інтерпретації цього фрагменту епітафії. Помилково (як тепер вже очевидно) отожнюючи Іоанна Мелітенського з Іоанном Геометром, він припускав, що в рядках 12–14 поету йшлося про події осені 970 р., коли руси Святослава Хороброго і його союзники печеніги та угри грабували Фракію і Македонію й загрожували самому Константинополю. Поруч з цим, вчений висловив й альтернативну гіпотезу, а саме: епітафія датується часом Василя II⁶². У такому разі, на думку Васильєвського, Іоанн Мелітенський натякав у цих рядках на ворожі дії князя Володимира Великого «близько 986–988 рр.», коли під «скіфами» вчений розумів болгар⁶³.

Розглянемо спершу ймовірність альянсу на війни зі Святославом Хоробрим. Лев Диякон, а слідом за ним й Іоанн Скілиця, оповідають про рух армії Святослава до Аркадіополя⁶⁴. Попри те, що кілька джерел фіксують страхи мешканців Константинополя перед русами⁶⁵, все ж навряд чи їхня поразка біля Аркадіополя відповідає змісту 12-го рядка. Ба більше, нічого не вказує, що армія русів восени 970 р. могла бути біля Константинополя, а самі руси у цей час (чи пізніше) взяли участь у грабунках у місті. Щодо другої ідеї Васильєвського, то дуже сумнівно, що захоплення русами Херсона могло бути інтерпретоване як рух до Константинополя. Цьому припущенню вченого прямо суперечать слова автора епітафії, що руси йдуть «на нас», коли в Константинополі мають місце й грабунки, до яких причетні усі перелічені у 12–13-х рядках «народи».

Тим не менш, завдячуючи у першу чергу Васильєвському, у літературі закріпилася гадка про поміщення епітафії в контекст громадянської війни 987–991 рр. Дещо парадоксально її розвинув Анджей Поппе. У межах своєї гіпотези щодо перечитання ролі Володимира Великого у громадянській війні у Візантії, вчений розглядав епітафію як реакцію Іоанна Мелітенського на союз Василя II з русами⁶⁶. На думку Поппе, слова поета свідчать про

62 Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра), 114–115.

63 Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра), 114–115.

64 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. V. Hase, 108.18–111.5; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 288.23–291.4. Зіставлення джерел щодо битви під Аркадіополем див.: Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, 294–298.

65 Окремі з цих страхів влучно описав пізніше Лев Диякон (Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. V. Hase, 154.11–22), коли інші, як-от передані у *Житті св. Никифонта Константианського*, не були розпізнані донедавна (Иванов С. А. Новый источник о балканской кампании Руси в 970 г., Иванов С. А. *Византийская культура и агиография*. Москва, 2020, 436–443).

66 Andrzej Poppe, “The Political Background to the Baptism of Rus’: Byzantine-Russian Relations between 986–89”, *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), 195–244, 216–217; Andrzej Poppe, “The

присутність армії русів у Константинополі. Ба більше, саме ця армія, надіслана князем Володимиром на допомогу Василю II, грабує у Константинополі⁶⁷. Слідуючи думці вченого, ці грабунки мали статися ще перед битвами під Хризополем та Авідосом, тобто припадали на осінь 988 р. Поппе намагався відмежувати грабунки русів від жаги до вбивства, згаданої у 13-му рядку, однак це не позбавляє проблем його тлумачення⁶⁸. Перш за все, навіть ті візантійські автори, що критично налаштовані до політики Василя II, мовчать про грабунки чи плондрування Константинополя русами восени 988 р. або пізніше. Видається, що Василь II як раз й унеможливив подібний сценарій, бо нічого не вказує, що армія русів була розміщена в Константинополі після свого прибуття⁶⁹.

На цьому тлі, викликає сумнів і загальна оцінка Поппе ключового 12-го рядка. Якщо армія русів є союзною для Василя II, то чому Іоанн Мелітенський писав, що руси йдуть «на нас»? У кількох своїх працях Лакстерман запропонував вирішення цієї дилеми. Розвиваючи ідею Поппе про «непопулярність» союзу з русами, Лакстерман вважає, що Іоанн Мелітенський не був на боці Василя II під час громадянської війни, а підтримував Варду Фока, небожа покійного імператора Никифора II Фока⁷⁰. Оскільки бунт Варди Фока проти Василя II розпочався саме у Мелітені, то, на думку Лакстермана, це однозначно вказує на заангажування Іоанна Мелітенського до табору прибічників Варди Фока⁷¹. Тим самим, в уявленні Лакстермана епітафія набуває рис політичного памфлету, де не лише міститься глорифікації родини Фока, але й має місце критика політики Василя II, особливо його союзу з русами.

Аналогічно гіпотезі Поппе, її модифікація з боку Лакстермана лише додає суперечностей. Окрім того, що про грабунки армії русів, найманців на боці Василя II, не йдеться у джерелах, апелювання Лакстермана до перебування Іоанна в Мелітені у 988–989 рр. не знаходить жодних підтверджень⁷². У цьому контексті інтерпретація ним 12–14 рядків епітафії є дуже проблемною. З огляду на те, що саме Константинополь є в центрі уваги поета, переорієнтування Лакстерманом руху русів з столиці на прибічників узурпатора, вклю-

Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300", *HUS* 21 (1997), 328 (=Andrzej Poppe, *Christian Russia in the Making* (Burlington: Ashgate, 2007) [Variorum Collected Studies Series CS867], V).

67 Andrzej Poppe, "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986–89", 216–217.

68 Andrzej Poppe, "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986–89", 216.

69 Про шлях армії русів зібраної Володимиром Великим для імператорів Василя II та Костянтина VIII див. мою роботу: *Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*. Київ, 2020, 111–117.

70 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 236; Marc Lauxtermann, "Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign", 207–208.

71 Marc Lauxtermann, "Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign", 207–208.

72 Схоже, впевненість дослідника спирається тут лише на традиційне уявлення про Іоанна Мелітенського як безпосереднього сучасника подій громадянської війни.

чаючи ту ж Мелітену, не видається слухним. З одного боку, дослідник впевнений, що руси грабували у Константинополі, з іншого — відправляє цих же русів з Константинополя супроти війська Варди Фока, залишаючи плондрування (*ληλατοῦσι*) комусь іншому. Здається, гіпотеза Лакстермана була останньою спробою знайти історичний контекст для постання епітафії.

Недавно, Джон Берк запропонував своєрідний вихід із цього глухого кута інтерпретацій 12–14 рядків епітафії. Зокрема, дослідник вважає марним сам пошук змісту цього фрагменту, бо, на його думку, черговість від русів до «народів скіфів» і, врешті, «кожного народу» є лише фігурою мовлення⁷³. Згідно з Берком, тут має місце звичний для риторики *tricolon ascendens*, коли прогресія (руси / «народи скіфів» / «кожен народ») веде до гіперболізації⁷⁴. Іншими словами, вчений доводить абсолютно фікційний характер цих рядків. Утім, такий висновок видається нам передчасним. Як буде показано нижче, ще не усі ресурси наших джерел були використані для пошуку історичного контексту епітафії. Мабуть, на заваді цьому стало те, що більшість вчених воліли розглядати Іоанна Мелітенського як сучасника і дисидента водночас чи то подій 970 р., чи то вже часу громадянської війни 987–991 рр. Однак наскільки слухною є така усталена традиція сприйняття епітафії?

Джерела епітафії

Перш ніж безпосередньо перейти до з'ясування віх біографії Іоанна Мелітенського, зупинімося на колі ймовірних джерел його твору. Якщо складення ним епітафії по суті було монтажем фрагментів епіграм Іоанна Геометра, то чи не можна відшукати й інші запозичення? Вже перші видавці епітафії, серед яких і Теодор Прегер, зауважували певну близькість стилю опису Никифора в епітафії з поемою Феодосія Диякона *Взяття Криту*⁷⁵. Враховуючи те, що Феодосій Диякон у своїй поемі використав усе багатство риторичних формул, образів та оцінок для уславлення відвоювання острова стратигом Никифором Фока у 960–961 рр., запозичення не виглядали б недоречними⁷⁶. Якщо Теодор Прегер та інші обмежувалися лише загальними характеристиками, то Джон Берк першим показав одне буквальне запозичення з поеми Феодосія, яке читається в 3-му рядку епітафії⁷⁷. На цьому запозичення

73 John Burke, “Nikephoros Phokas as Superhero”, *Byzantine Culture in Translation*, ed. Amelia Brown and Bronwen Neil, 110.

74 John Burke, “Nikephoros Phokas as Superhero”, 100.

75 Theodor Preger, *Inscriptiones Graecae metricae ex scriptoribus praeter anthologiam*, 23–24 (№ 28).

76 Theodosii Diaconi, *De Creta Capta*, ed. Hugo Criscuolo (Leipzig, 1979); Théodose le Diacre, *La prise de la Crète (960–961)*, Introduction, traduction et notes René-Claude Bondoux, Jean-Pierre Grélois (Paris, 2017). Про риторику Феодосія Диякона, див.: Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, Vol. 2, 274–278.

77 John Burke, “Nikephoros Phokas as Superhero”, 105–106.

із *Взяття Криту* не завершуються. Ймовірно, саме з цієї поеми Іоанн Мелітенський запозичив вкрай рідкісний термін τοζοκράτας, а також звернення до Никифора — ἄναξ, котре часто вживається Феодосієм Дияконом⁷⁸.

Видається, що *Взяття Криту* зовсім не єдине джерело для епітафії. Зокрема, вжитий Іоанном Мелітенським у 12-му рядку вислів Ῥωσικῆ πανοπλία є надзвичайно рідкісним і зустрічається лише в *Історії* Лева Диякона⁷⁹. Настільки прикметний збіг змушує нас переглянути можливість впливу *Історії* на написання Іоанном Мелітенським його тексту. Зрештою, з *Історії* Лева Диякона він міг би почерпнути й немало інших подробиць, котрі дуже згодилися би для конструкції глорифікаційного образу Никифора II Фока.

Спробуємо відшукати подібні сліди ймовірного зв'язку між двома текстами. Перш за все, вислів Ῥωσικῆ πανοπλία у *Історії* Лева Диякона поміщений до знаменитої «промови» Святослава Хороброго⁸⁰. Примітно, що у цій же 9-й книзі *Історії* Лев Диякон також вживає πανοπλία, однак вже стосовно візантійців, які супроводжували імператора Іоанна Цимісхія на зустріч із Святославом⁸¹. Аналогічно πανοπλία вживалося ним і раніше для окреслення саме візантійської армії⁸². Якщо Іоанн Мелітенський читав *Історію*, то, очевидно, запозичити вислів Ῥωσικῆ πανοπλία він міг лише з цього обсягового твору. Ймовірно, це стосується й наступного рядка, де, схоже, міститься парафраза слів Лева Диякона про насильство русів: «καὶ τὴν τῶν Ῥῶς σφαδάζουσαν κατὰ τῶν Ῥωμαίων»⁸³. Привертає увагу й те, що зібрання армії покійним імператором в епітафії дуже нагадує опис Левом Дияконом приготувань Никифора II Фока до війни з русами⁸⁴.

Не менш показові й інші подробиці. Зокрема, у епітафії образно мовиться, що Никифор не дозволяв собі заснути навіть на короткий час вночі. Звичайно, тут аскетизм покійного імператора має своєрідне продовження, а саме: «тепер» Никифор спить «довгий час» у могилі. Попри метафоричність цих рядків епітафії, інформацію про аскетизм покійного імператора Іоанн Мелітенський міг також відшукати в *Історії* Лева Диякона⁸⁵. Коли згадка ним про роль Феодано у обставинах вбивства її чоловіка, вочевидь, могла б виступати даниною багатим чуткам та історіям, які без сумніву циркулювали у Константинополі

78 Останні запозичення також відзначені вперше Джоном Берком (John Burke, “Nikephoros Phokas as Superhero”, 105–106).

79 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase (IX, 8), 151.

80 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem* (IX, 8), 151: ὁ δὲ Σφενδοσθλάβος, μύχιον καὶ πικρὸν ἀνομιώζας, οἴχεται τὸ κλέος, ἔφη, ὃ τῆ Ῥωσικῆ πανοπλία συνείλετο, τὰ πρόσοικα καταστροφομένη ἔθνη ἀπονῆτι, καὶ χώρας ὅλας ἀνδραποδιζομένη ἀναμωτῆ, εἰ νῦν ἀκλεῶς Ῥωμαῖος ὑπέϊξομε.

81 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem* (IX, 11), 156.

82 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem* (III, 1), 36.

83 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem* (VII, 3), 117.

84 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, (V, 3), 78: τὴν πεζικὴν στρατιάν ἐξήρτυε, καὶ τοὺς λόχους καθόπλιζε, καὶ τὴν ἵππικὴν φάλαγγα ἐς βάθος διέταττε, καὶ πανσιδύρουσ ἵπποτας ἀπέφαινε.

85 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 85–91.

в останній третині X ст.⁸⁶, то нічні переживання Никифора, навпаки, невідомі іншим джерелам. Більше того, навіть у *Службі*, складеній для промоції культу Никифора, не має згадок про безсоння імператора⁸⁷. Окрім Феофано, Іоанн Мелітенський у 2-му рядку додавав, що Никифор був переможений мечем. Цілком ймовірно, що остання деталь є парафразою слів Лева Диякона про те як Лев Валант, один із вбивць, розрубав мечем голову імператору⁸⁸.

У руслі цих спостережень необхідно повернутися до наявної в епітафії прогресії (руси / «народи скіфів» / «кожен народ»). Якщо припускати запозичення автором епітафії вислову «Ρωσικῆ πανοπλία з *Історії*, то чи мають ідентичне походження й інші конструкти цієї прогресії? У своїй *Історії* Лев Диякон строго використовує назви «руси» і «скіфи» як синоніми для позначення колишніх найманців імператора Никифора II Фока⁸⁹. Примітно те, що немає послідовності у вживанні Левом Дияконом цих імен. Хоча у його наративі форма «руси» за кількістю вживань дуже поступається «скіфам», важливо те, що означення «народ» здебільшого стосується саме «скіфів»⁹⁰. Схоже, Іоанн Мелітенський під впливом *Історії* вибудував ідентичну наративну конструкцію. У межах цієї конструкції, бачимо у 12–13-х рядках ту ж синонімічну пару — «руси» і «скіфи». Таким чином, прогресія «народів» у епітафії по суті є лише метафоричним описом одного «народу» — русів. Іншими словами, застосована Іоанном Мелітенським гіперболізація фіксувала як шлях русів, їх жагу до насильства, так і місце серед тих «народів», які грабували у Константинополі. Розгадка цієї прогресії буде повною, коли вдасться з'ясувати, яким саме подіям відповідають рядки епітафії Іоанна Мелітенського.

Образ Никифора

Наступні рядки (15–16) є не менш складними для тлумачення. Поміж минулим і сучасним постає «образ» покійного імператора, для котрого поет винаходить звичне для нього протиставлення: раніше «народи» (руси) боялися лише одного «образу» Никифора, а тепер вони нападають і грабують. Коли зміст цього протиставлення минулого і теперішнього видається цілком прозорим для інтерпретації, то додане поетом у 16-му рядку напрочуд туманне. Що саме мали бачити «народи» (руси)? Як розуміти вислів поета про

86 З-поміж них див.: Michaelis Pselli, *Historia Syntomos*, ed. J. Aerts (Berlin, 1990) [CFHB, 30], 99; *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken*, ed. Peter Schreiner (Wien, 1975) [CFHB, 12.1], 156–162, 163–168.

87 Louis Petit, Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas, *BZ* 13 (1904), 328–342; Dennis Sullivan, *The Rise and Fall of Nikephoros II Phokas. Five Contemporary Texts in Annotated Translations* (Leiden, 2018) [Byzantina Australiensia, 23], 192–196.

88 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. V. Nase, 87–88.

89 Поруч зі «скіфами», Лев Диякон вживав ще кілька форм, як-от «тавроскіфи» та «таври».

90 Загалом, назва «скіфи» використана Левом Дияконом у більш ніж 64 випадках, тоді як «роси» — всього у 24.

«образ» Никифора? Де, власне, цей «образ» був «накреслений»? Знайти відповідь на запитання можуть допомогти дві епіграми Іоанна Геометра. У першій з них, під незвично довгим заголовком «Які слова пан імператор Никифор, [знаходячись] поміж святими, міг би мовити, коли його образ [нині] знищено?», йдеться про забуття навколо покійного імператора⁹¹. Схоже, епіграма є своєрідною реакцією Іоанна Геометра, спрямованою на якийсь відомий йому випадок спалювання пам'яті про діяння Никифора пізніше, бо поет вкотре перелічує подвиги покійного імператора у світлі новопоставлених загроз⁹². Це стирання пам'яті про Никифора є ключовою темою епіграми. Поет натякає на «ревності» до славних діянь покійного імператора, які, врешті решт, звелися проти «образів» Никифора⁹³. Щодо цих «образів» Іоанн Геометр обмежився лише тим, що відзначив «стіни», які залишив Никифор⁹⁴.

Натомість, друга його епіграма присвячена імператору Никифору (Εἰς τὸν κύριον Νικηφόρον τὸν βασιλέα) подає вичерпний опис цього «образу» покійного імператора:

Μὴ χρώμασι ποικίλλε δεσπότης θεῶν,
ἀλλ' ἀδάμαντα, χρυσόν, ἄργυρον, λίθον,
χαλκόν τε καὶ σίδηρον ἀρμόσας ἅμα,
μόρφου τὸ σῶμα· καρδίαν μὲν χρυσέαν
πρώτιστα πλάττε, στέρνα λαμπροῦ δ' ἀργύρου,
χειρας δὲ χαλκοῦ καὶ σθένη βραχιόνων,
τὴν ἰξὺν ἀδάμαντος, ἐκ λίθου πόδας,
κνήμας δὲ καὶ τὰ νῶτα καὶ στερρὰν κάραν
τὸ πᾶν σιδηρᾶ. ταῦτα μοι ξενοτρόπως
μίξας τὰ πάντα καὶ κεράσας τῇ τέχνῃ,
ἄγαλμα καινόν, αὐτόχυτον, ποικίλον
ἴστη πρὸς αὐγάς, ἔνθα φλογμὸς ἡλίου
χίων τε καὶ χάλαζα καὶ κρυμοῦ βία·
τούτοις τὸ σῶμα δεσπότης τοῦμοῦ τύπου.
ἄμφω δὲ χεῖρες ἐκτάδην ἠπλωμέναι,
πρὸς τὴν ἔω μὲν δεξιᾷ νικηφόρος,
πρὸς ἥλιον δὲ τὸν δύνοντα θατέρα,
γῆς ἄκρα δεικνύτωσαν ὥσπερ Αὐσόνων
οὓς σὺν χρόνοις ἔτεινε πέντε τοὺς ὄρους.
τούτοις ἀπεικόνιζε σῶμα δεσπότης.⁹⁵

91 Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. Emilie van Opstall, № 80, 282.

92 Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, № 80, 282.

93 Можливо, цими словами Іоанна Геометр натякає на забуття навколо Никифора II Фока, яке мало місце при дворі Василя II та Костянтина VIII упродовж 980–990-х рр. Про інші приклади реакції Іоанна Геометра на стирання пам'яті про Никифора II Фока див.: *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, 290; Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, № 61, 210.

94 Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, № 80, 284.

95 Maria Tomadaki, *Ιωάννης Γεωμέτρης, Ιαμβικά Ποιήματα. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια*, 44.

Не малюйте імператора фарбами,
але діамантами, золотом, сріблом, міддю,
і залізом формуйте його тіло. Серце із золота,
груди яскравим сріблом,
руки з міді, талію з алмазів, з каменю ноги,
а спину і могутню голову зробіть цілком із заліза.
Змішавши і вміло поєднавши все це, поставити виліплена статую,
обличчям до Сходу, де є сонячне полум'я,
сніг, град і сила холоду.
Саме з цього сформоване тіло мого імператора.
Дві його руки розкинуті,
переможна права на схід, а друга на захід сонця,
Вказуючи на усі кінці землі Авсонів,
які він розширив за п'ять років.
Так виглядає тіло імператора.

У світлі першої частини цієї епіграми не викликає жодних сумнів те, що Іоанн Геометр розумів «образ» Никифора саме як «статую». Для витворення уявної ним «статуї» поет скористався словами Книги пророка Даниїла, а також використав звичні для циклу його епіграм, присвячених Никифору, події та риторичні конструкції (каламбур з іменем імператора, кількість років правління, звитяги, слава, тощо)⁹⁶. Витворюючи «статую» Никифора, Іоанн Геометр явно будував свій опис за очевидною моделлю — знаменитою статуєю в Константинополі на форумі Тавра⁹⁷. Мабуть, його вибір був не випадковим. Довкола цієї знаменитої статуї циркулювало немало чуток та історій. Однак примітно те, що вже в останній чверті X ст. (як можна судити з *Патрія*) в Константинополі могли гадати, хто саме зображений на цій статуї та, головне, які смисли вона несе⁹⁸. На тлі цих постійних «переатрибуцій» статуї Іоанн Геометр, схоже, міг уявляти її саме як «образ» покійного імператора. Здається, таке сприйняття було властивим не лише для нього. Імітуючи окремі епіграми Геометра, Іоанн Мелітенський, вірогідно, слідував за «образом» Никифора й тут. Оскільки саме руси є тим народом, який має бачити «статую» Никифора та остерігатися його сили, опис у *Патрія* вказаної статуї на форумі Тавра може вказати й на мотиви Іоанна Мелітенського.

Анонімний автор *Патрія* окреслював таку композицію цієї статуї:

96 *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, 284; Maria Tomadaki, *Ιωάννης Γεωμέτρης, Ιαμβικά Ποιήματα. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια*, 81.

97 Про неї див.: Arne Effenberger, “Zu den beiden Reiterstandbildern auf dem Tauros von Konstantinopel”, *Millennium-Jahrbuch* 5 (2008), 261–229; Elena N. Boeck, *The bronze horseman of Justinian in Constantinople: the cross-cultural biography of a Mediterranean monument* (Cambridge, 2021), 137–195.

98 Стосовно сприйняття цієї статуї упродовж XI–XII ст. див.: Paul Magdalino, “Prophecies on the Fall of Constantinople”, *Urbs capta. The fourth Crusade and its consequences*, ed. Angeliki Laiou (Paris, 2005), 41–55; Elena N. Boeck, *The bronze horseman of Justinian in Constantinople: the cross-cultural biography of a Mediterranean monument*, 137–195.

Посередині було розміщене зображення вершника, яке одні називають Ісусом Навином, а інші — Беллерофонтом. На чотирикутному цоколі були зображені сцени останніх днів Константинополя, коли його захоплюють руси. Ліва нога величезного коня спирається на мідну фігуру, яка зображує зв'язаного чоловіка, що схилився на коліна⁹⁹.

Чи не є слова Іоанна Мелітенського про «образ» Никифора та «народи», які боялися імператора алузією на «останні дні» Константинополя, зображені на статуї з форуму Тавра? Не виключено, що конструюючи прогресію «народів», де русам було відведено ключове місце серед «ворогів», поет міг спиратися й на доволі стійке уявлення кінця X ст. про роль русів в «останні дні». Схоже, це уявлення ґрунтувалося не лише на адаптації пророцтва Єзекіїля, а й відбивало тривалі перипетії війни з русами Святослава Хороброго¹⁰⁰. У цьому контексті, цілком ймовірно, зійшлися усі ланки, які були включені Іоанном Мелітенський до епітафії: від «образу» Никифора до старих і нових ворогів. Отже, проаналізовані нами рядки епітафії набувають відмінного змісту: руси, які раніше остерігалися Никифора Фока, тепер вільно нападають на Константинополь.

Іоанн, єпископ Мелітени: штрихи до біографії

Коли жив Іоанн, митрополит Мелітени, гаданий автор перелічених вище епіграм? На думку Марка Лакстермана, а слідом за ним й інших [PmbZ #23161], Іоанн Мелітенський жив у другій половині X ст.¹⁰¹ Якщо прийняти запропоноване Лакстерманом датування, його творчість припадає на 960–980-ті рр. На думку дослідника, епіграма, присвячена Варді, була написана Іоанном Мелітенським близько 961 р., епітафія Іоанну Цимісію — після 976 р., а епітафія Никифору Фоці — упродовж 988–989 рр.¹⁰² У річищі хронологічної стратифікації Лакстерманом цих поезій, епітафія Никифору Фоці видається чи не останнім твором Іоанна Мелітенського, написаним, вочевидь, вже наприкінці його життя. Однак чи так це? Перш за все, жодне

99 *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Theodor Preger (Leipzig 1901–1907), Vol. II, 176. 7-14: Μέσον δὲ τῆς αὐλῆς ἐστὶν ἔφιππος μεγάλαϊος, ὃν οἱ μὲν λέγουσιν Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Ναυῆ, ἕτεροι δὲ τὸν Βελλεροφόντην ἤχθη δὲ ἀπὸ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας. Τὸ δὲ τετράπλευρον τοῦ ἐπίπτου τὸ λιθόξεστον ἔχει ἐγγεγραμμένης ἱστορίας τῶν ἐσχάτων τῆς πόλεως, τῶν Ῥῶς τῶν μελλόντων πορθεῖν αὐτὴν τὴν πόλιν.

100 З легкої руки Васильєва, слова *Pampia* про русь та «останні дні» відносили до перипетій походу русів на Константинополь в 860 р. (Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge, Mass., 1946), 242). Однак нічого не вказує, що таке уявлення про статую було популярне вже з другої половини IX ст. Нагомість ідея Анджея Поппе вбачати у цьому фрагменті *Pampia* свідчення про грабунки русів у Константинополі в 988–989 рр. (Andrzej Poppe, “The Political Background to the Baptism of Rus’: Byzantine-Russian Relations between 986–89”, 218) не є вірогідною, насамперед, через те, що текст *Pampia* вже був складений до цього часу.

101 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 316.

102 Marc Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, Vol. 1, 316.

джерело не згадує про Іоанна Мелітенського або Іоанна, митрополита Мелітени, для другої половини X ст. Це повинно особливо насторожувати, зважаючи на те, що немало згадок у рукописах, в яких дійшли його тексти, фіксують його статус єпископа Мелітени. Ба більше, надаючи Іоанну Мелітенському «голос» в громадянській війні 987–991 рр., не брали до уваги те, що немає жодних свідчень про його гадану роль під час цих подій. Якщо Іоанн був митрополитом Мелітени вже у час громадянської війни, то зовсім не просто пояснити мовчання про нього у джерелах останньої третини X ст.

Конструюючи непримітного сучасникам далеко не «анонімного» автора X ст., вчені, схоже, пройшли повз добре відомого джерелам Іоанна, митрополита Мелітени, який активно діяв у 1020–1030-х рр. Постать цього ієрарха видається дуже примітною. Позаяк зростання популярності сирійської православної спільноти («яковитів») у Мелітені викликало загрозу в очах візантійської церковної ієрархії, то майже все, що відомо про Іоанна, митрополита Мелітени, стосується його невтомної боротьби з цієї меншиною¹⁰³. Вперше, про цього ієрарха відомо з синодального засудження яковитів від травня 1030 р., де відзначається «ревність» і завзяття Іоанна, митрополита Мелітени¹⁰⁴. У цьому обсяговому рішенні синоду йдеться про те, що саме Іоанн привів під церковний суд «вождів ересі», а ввірена йому єпархія потребує особливого піклування¹⁰⁵. В іншому документі (квітень 1032 р.) на підтвердження вказаного засудження також згадано про Іоанна як поборника яковитської ересі¹⁰⁶. Насамкінець, його ім'я неодноразово трапляється в синодальному документі (вересень 1039 р.) щодо шлюбів з єретиками (тими ж яковитами), де Іоанн повідомляв патріарху про численні зловживання в цьому питанні¹⁰⁷. Це найдетальніше свідчення едикту 1039 р. про Іоанна, митрополита Мелітени, на жаль, є водночас й останньою згадкою про нього в церковних документах.

Поруч з інформацією про бурхливу діяльність Іоанна на ввіреній йому кафедрі в 1030-х рр., до нас дійшли два типи печаток цього митрополита Мелітени. Обидва типи, датовані видавцями XI ст., присвячені св. Іоанну Хрестителю, однак їх легенди різняться¹⁰⁸. На першому з них, читаємо коротку легенду: «Іоанн, милістю Божою митрополит Мелітени» (Γ[Ι]ω(άννης) ἐλέω

103 Zachary Chitwood, *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867–1056* (Cambridge, New York, 2017), 139.

104 *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Jean Darrouzès (Paris, 1989), Vol. 1. *Les Actes des Patriarches*, Fasc. II–III. *Les Regestes de 715 a 1206*, № 839, 345–346.

105 *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Jean Darrouzès, № 839, 345–346.

106 *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Jean Darrouzès, № 840, 346–347.

107 *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Jean Darrouzès, № 846, 349–350.

108 *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 4: The East, ed. Eric McGeer, John Nesbitt and Nicolas Oikonomides (Washington, 2001), № 68.8a, № 68.8b.

Θ(εο)ῦ μ(ητ)ροπολίτ(ης) Μελιτ(η)νής)¹⁰⁹. На другому — легенда менш традиційна: «Святий на сторожі над моїми словами і листами. Іоанн, митрополит Мелітени і *синкелл*» (Λόγοις ὁ Χρυσοῦς καὶ γραφαῖς ἔχει φύλαξ. Ἰωάννη μῆτροπολίτῃ Μελιτηνῆς καὶ συγγκαίλλῳ)¹¹⁰. Ймовірно, два типи печаток можуть репрезентувати різні етапи кар'єри Іоанна. З огляду на вкрай лаконічну легенду перший тип видається більш раннім, коли другий, мабуть, міг бути замовлений Іоанном вже після його успіхів у боротьбі з яковитами. Можливо, внаслідок цієї ревності Іоанна і, врешті решт, появи едикту 1039 р. до легенди його печатки було додано титул *синкелл*¹¹¹.

Тим не менш, навряд чи слушно було би розглядати два типи печаток Іоанна як свідчення його надто довгої каденції митрополита. Враховуючи малу кількість знайдених нині екземплярів двох типів печаток, цілком вірогідно, що використання їх митрополитом приходилося на 1030-ті чи навіть дещо пізніше. Маючи настільки фрагментарні свідчення, напрочуд складно з'ясувати, коли саме Іоанн міг стати митрополитом Мелітени. Вірогідно, це сталося вже за правління імператора Костянтина VIII, коли почалися перші скарги на те, що сирійський патріарх Іоанн VIII принижує православних¹¹². Як відомо із синодального «досьє», саме Іоанн транслює подібні скарги до Константинополя¹¹³. Натомість із сирійських джерел відомо про Никифора, митрополита Мелітени, який був аналогічно не задоволений діями сирійського патріарха Іоанна VIII у 1020-х рр.¹¹⁴ Дуже вірогідно, що Никифор був попередником Іоанна. Якщо так, то Іоанн міг замінити Никифора близько 1028 р., тобто вже незадовго до смерті імператора Костянтина VIII. Це могло би пояснити, чому інформація про Іоанна стає регулярною у документах патріархату лише з 1030-х рр., а не раніше.

Відблиск продемонстрованого ним завзяття у боротьбі з яковитами можна відшукати не лише у синодальних рішеннях, а й, схоже, серед епіграм приписуваних Іоанну Мелітенському. Серед них й епіграма про св. Якова, а також інша епіграма на розп'яття, яку в *cod. Athous Dion. 264* віднесено

109 *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 4: The East, ed. Eric McGeer, John Nesbitt and Nicolas Oikonomides, № 68.8a, № 68.8b; Vitalien Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin* (Paris, 1965), Vol. V/1, № 434; Jean-Claude Cheynet, Cécile Morrison, Werner Seibt, *Les sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig* (Paris, 1991), № 258.

110 *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 4: The East, ed. Eric McGeer, John Nesbitt and Nicolas Oikonomides, № 68.9.

111 *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 4: The East, ed. Eric McGeer, John Nesbitt and Nicolas Oikonomides, № 68.9; Vitalien Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin* (Paris, 1965), Vol. V/1, 315–316.

112 *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*, ed. J.-B. Chabot (Paris, 1905), Vol. III, 140–145; Gilbert Dagron, “Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe siècle et au xie siècle: l'immigration syrienne”, *Travaux et mémoires* 6 (1976), 200–204.

113 *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Jean Darrouzès, № 839, 345–346, № 840, 346–347, № 846, 349–350.

114 Zachary Chitwood, *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition*, 867–1056, 139.

до творчості тої Μελιτηνῆς¹¹⁵. Ймовірно, ці та інші короткі тексти (частково опубліковані Вольфрамом Горанднером) були складені Іоанном упродовж 1030-х рр., тобто в час його бурхливої діяльності на ввіреній йому кафедрі. Якщо дванадцять років із життя Іоанна можна простежити за патріаршими документами, то далі, схоже, внаслідок його ж успіхів у боротьбі з яковитами, зафіксованих едиктом 1039 р., втрачаємо це цінне джерело звісток про митрополита Мелітени.

Чи означає це, що Іоанн помер майже одразу ж після 1039 р., як це інколи припускали у літературі? З одного боку, природно, що упродовж 1030-х рр. Іоанн міг досягти вже надто поважного віку. З іншого боку, звістки про митрополитів Мелітени упродовж 1040–1070-х рр. вкрай бідні. Зокрема, відомо *синкелла* Николая, котрий, утім, був ієрархом Мелітени у час правління Костянтина Дуки (1059–1067)¹¹⁶. Цілком імовірно, що саме Николай змінив Іоанна на кафедрі в Мелітені. Однак коли саме це сталося?

З-поміж немалої кількості написаних ним монодій, одну з них Михаїл Пселл присвятив «наймудрішому митрополиту Мелітени» (Εἰς τὸν σοφώτατον μητροπολίτην Μελιτηνῆς). Попри те, що ця монодія Пселла була опублікована Полем Готьє і пізніше ще раз переопублікована Іоаннісом Полемісом¹¹⁷, джерело не було ще належно оцінене для реконструкції біографії Іоанна Мелітенського. Пселл прямо писав, що складена ним монодія викликана звісткою про смерть Іоанна, митрополита Мелітени¹¹⁸. У монодії Пселл писав, що Іоанн помер у старості після того як зайняв престол Мелітени (εἰ μὴ ὅσον τὸν τῆς Μελιτηνῆς διέλων θρόνον ἐν γῆρᾳ τετελευτήκει)¹¹⁹. До теми старості Іоанна, Пселл повертається наприкінці свого твору, де митрополит Мелітени названий «старим пастирем»¹²⁰.

Мабуть, Пселл не лукавив, коли писав, що мало знав про Іоанна. Тим не менш, ряд подробиць про життя Іоанна можна відшукати у цьому тексті. Наприклад, Пселл зазначав, що Іоанн вагався між кар'єрою у сенаті та служінню Церкві¹²¹. Його вибір, зрештою, був визначеним тим, що, за словами Пселла, світська кар'єра сповнена «підводних каменів», суперництва, ганьби і принижень¹²². За Пселлом, Іоанн бачив на власні очі, що правителі нехтують

115 Wolfram Hörandner, "Miscellanea Epigrammatica", 109–116.

116 *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, ed. Venance Grumel, Jean Darrouzès, № 900; Jean Gouillard, "Un chrysobulle de Nicéphore Botaniate à souscription synodale", *Byzantion* 29–30 (1959–1960), 31.

117 Paul Gautier, "Monodies inédites de Michel Psellos", *Revue des études byzantines* 36 (1978), 83–151, 98–104 (текст); Michael Psellos, *Orationes Funebres*, ed. Ioannis Polemis (Berlin, 2014) [Bibliotheca Teubneriana scriptorum graecorum et romanorum], Vol. 1, Oratio 5, 180–187.

118 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 180.

119 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 180.

120 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 186–187.

121 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 182.

122 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 182.

науками і віддають перевагу блазню над вченим¹²³. Схоже, у цих словах Пселла можна відшукати натяк на час становлення кар'єри Іоанна в Константинополі. Чи не був тим правителем, який нехтує наукою, Василій II? У своїй *Хронографії*, Пселл дуже подібно до монодії характеризує ставлення саме Василя II до наук і вчених¹²⁴. Якщо слова у монодії не є лише частиною риторики Пселла, спрямованої на захист наук, то, вірогідно, початки кар'єри Іоанна сягають ще часу правління Василя II.

Окреслюючи ревність і відданість Іоанна у боротьбі з ересю в Мелітені, Пселл відзначав і вченість *проедра*. Насамперед, він вказував, що Іоанн займався риторикою, а пізніше — філософією¹²⁵. Окрім цього, Пселл наголошував на довершеності слів Іоанна (λόγοι, μεθ' ὧν μὲν τέχνης συγκεϊμένοι)¹²⁶. Мабуть, λόγοι Іоанна стосується не лише риторичних промов, які до нас, зрештою, й не дійшли, а охоплюють його «вибране», зокрема й епіграми. Можливо, похвала Пселла (винесена додатково також і до заголовку монодії), свідчить про його знайомство з текстами, які приписували Іоанну, митрополиту Мелітени.

Коли саме Пселл склав монодію на смерть «наймудрішого» Іоанна? На жаль, текст не має твердих датуючих ознак. Як можна судити із слів Пселла, боротьба Іоанна з яковитами в Мелітені є вже дещо віддалене минуле. Поруч з цим, слова Пселла про віддання переваг блазням перед вченими можна було би трактувати як алюзію на події у палаці наприкінці 1040-х — початку 1050-х рр. До того ж вказівка Пселла на старість Іоанна, вочевидь, веде нас також ближче до кінця 1040-х рр. На цьому тлі, здогад Александра Сідераса (висловлений без якихось аргументів) на користь 1045 р. потребує легкої корекції¹²⁷. Здається, існує ще один аргумент на користь датування монодії кінцем 1040-х р., Аналізуючи весь численний корпус монодій написаних Пселлом, складно вберегтися від думки, що початок його роботи у межах цього жанру датується не раніше середини 1040-х рр. і, схоже, тяжіє все ж ближче до 1050 р.¹²⁸ Видається, що й смерть Іоанна, митрополита Мелітени, слід датувати близько цього часу.

Не суперечить цьому й інше дещо несподіване джерело — незвична печатка, яка може дещо прояснити коло контактів Іоанна, митрополита Мелітени, в Константинополі. Цей молівдовул належав Николаю, диякону Великої Церкви, який замовив таку легенду: «Господи допоможи Николаю,

123 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 182.

124 Michaelis Pselli, *Chronographia*, ed. Diether Roderich Reinsch (Berlin, 2014) [Millennium-Studien, 51], 18 (I, 29). Див. також коментар до цих слів Пселла, Marc Lauxtermann, “Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II’s Reign”, 204–205.

125 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 182.

126 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, 182.

127 Alexander Sideras, *Die byzantinischen Grabreden* (Wien, 1994) [Wiener Byzantinische Studien, 19], 112–113.

128 Michael Psellos, *Orationes Funebres*, VII–XIII; Любарский Я. Н. *Михаил Пселл: личность и творчество*. Санкт-Петербург, 2001, 506–507.

диякону Великої Церкви, [«людині»] Іоанна, митрополита Мелітени» (Κύριε βοήθει Νικόλαω διακόνω τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῷ τοῦ Μελιτηνῆς Ἰωάννου)¹²⁹. Попри певну розбіжність у датуванні цієї печатки у корпусі Віталієна Лорана¹³⁰, все ж видавці екземпляру цієї печатки, який дійшов до нас у зібранні Думбартон Оакс, не мають сумнівів у тому, що вона належить XI ст.¹³¹ Окрім цього, ті ж видавці влучно ідентифікували згаданого у легенді Іоанна Мелітенського з Іоанном, митрополитом Мелітени. Декларуючи себе «людиною» Іоанна, Николай, схоже, залагоджував певні контакти митрополита Мелітени з патріархом, інтенсивність котрих відчутно зростала внаслідок підготовки едиктів 1032 та 1039 рр.

Таким чином, активна діяльність і, вочевидь, і творчість Іоанна Мелітенського припадає не на другу половину X ст. як вважалося раніше, а на пізніший час — першу половину XI ст. Це змушує ревізувати попередні уявлення про творчість Іоанна Мелітенського і дозволяє вже у новому світлі поглянути на найбільш дискусійні місця його епітафії.

«Довгий сон» імператора Никифора або коли «всеозброєнні руси йдуть на нас»

У 7-му рядку епітафії йдеться, що Никифор «спить, зараз, у гробі довгий час». Як задовго спить тут покійний імператор? «Довгий сон» Никифора мало надається для слів сучасника як такого. Тому в літературі присвяченій епітафії інформацією 7-го рядка традиційно оминали. Однак перечитання нами біографії Іоанна Мелітенського з усією очевидністю показує, що вжитий ним вислів «μακρὸν ... χρόνον» зовсім не є риторичною формулою, а повинен сприйматися буквально. Іншими словами, «довгий час» тут безумовне свідчення певної, і до того ж немалої, дистанції, яка відділяла написання епітафії від часу смерті Никифора II Фоки. Аналізуючи коло можливих джерел епітафії, бачимо, що ця дистанція видається доволі значною. Наприклад, у випадку використання ним *Історії* Лева Диякона. Зважаючи на те, що Лев Диякон написав свій текст близько 995 р.¹³², теоретична можливість читання *Історії* Іоанном Мелітенським не могла бути раніше кінця 990-х рр. Утім, як раз доступність тексту *Історії* близько 1000 р. і навіть пізніше викликає чимало питань. Лев Диякон писав свій твір не для імператорського палацу. Його ледь зауважена критика політики Василя II навряд чи сприяла

129 *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 5: The East (continued), ed. Eric McGeer, John Nesbitt and Nicolas Oikonomides (Washington, 2005), № 42.11.

130 Vitalien Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin* (Paris, 1965), Vol. V/2, № 1126.

131 *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 5: The East (continued), ed. Eric McGeer, John Nesbitt and Nicolas Oikonomides, № 42.11.

132 *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot, Denis F. Sullivan (Washington, 2005), 10; Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, ed. Christine Angelidi, Vol. II, 281.

б настільки ранньому «відкриттю» його тексту¹³³. Вірогідно, таке «відкриття» відбулося набагато пізніше, вже ближче до середини XI ст., коли, власне, вперше й з'являються сліди використання *Історії*. Зокрема, Михаїл Пселл замовив копію списку *Історії*, яка, схоже, довго залишалася невідомою¹³⁴. На цьому тлі Іоанн Мелітенський у будь-якому разі постає одним із перших читачів *Історії*. Це справедливо й для іншого його можливого джерела — поеми *Взяття Криту* Феодосія Диякона. Примітно те, що поема дійшла до нас винятково у складі *cod. Parisinus suppl. gr. 352*, ff. 135–140, датованого XIII ст., який, у свою чергу, містить велике зібрання епіграм та інших творів Іоанна Геометра¹³⁵. Чи не скористався Іоанн Мелітенський «вибраною» колекцією текстів присвячених Никифору II Фока у складі «міні-антології», попередниці збірки *cod. Parisinus suppl. gr. 352*? Попри те, що поема *Взяття Криту*, судячи з бідної рукописної традиції, явно не була популярним твором, свідчення про її читання, утім, існують ще до кінця X ст. Мабуть, ледь жевріючий культ Никифора II Фока в Константинополі у останній третині X ст.¹³⁶, стимулював звернення до цієї поеми. Отже, як автор *Служби*, так й пізніше Лев Диякон у своїй «Історії» використовували на різний лад текст Феодосія Диякона¹³⁷. Натомість, включення поеми *Взяття Криту* до «міні-антології» поруч з текстами Іоанна Геометра, очевидно, слід датувати вже після 1000 р., ближче до середини XI ст. Враховуючи те, що Іоанн Геометр був одним із промоутерів культу покійного імператора і водночас одним із перших відомих читачів поеми Феодосія Диякона, то чи не був один із рукописів *Взяття Криту* у колекції візантійського поета? Це дозволило би пояснити, з одного боку, чому *Взяття Криту* невідоме поза зібранням творів Іоанна Геометра¹³⁸, а, з іншого — доступ Іоанна Мелітенського як до епіграм Іоанна Геометра, так і до твору Феодосія Диякона. Незалежно від того, чи використовував Іоанн Мелітенський перелічені нами джерела разом чи порізно, його працю над епітафією, таки чином, слід датувати часом не раніше кінця 1020-х рр., але не пізніше близько 1050 р., коли Михаїл Пселл у своїй монодії відгукнувся вже на смерть митрополита Мелітени.

133 N. M. Panagiotakis, *Λέων ὁ Διάκονος. Α'. Τὰ Βιογραφικά. Β'. Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις* (Athens, 1965), 9–10; Иванов С. А., “Полемиическая направленность «Истории» Льва Диакона”, *Византийский временник*, 43, 1982, 74–81.

134 Kenneth Snipes, “Notes on Parisinus graecus 1712”, *JÖB* 41 (1991), 141–161.

135 Theodosii Diaconi, *De Creta Capta*, ed. Hugo Criscuolo, V–VII. Про *cod. Parisinus suppl. gr. 352* див.: Jean Géomètre, *Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. Emilie van Opstall, 107–114; Théodose le Diacre, *La prise de la Crète (960–961)*, Introduction, traduction et notes René-Claude Bondoux, Jean-Pierre Grémois (Paris, 2017), 1–3.

136 Иванов С. А., “Несколько замечаний о византийском контексте борисоглебского культа”, *Борисоглебский сборник = Collectanea Borisoglebica* 1 (Paris, 2009), 354–364 (= Иванов С. А. *Византийская культура и агнография*. Москва, 2020, 294–304).

137 D. Sullivan, *The Rise and Fall of Nikephoros II Phokas. Five Contemporary Texts in Annotated Translations*, 192–236; Théodose le Diacre, *La prise de la Crète (960–961)*, Introduction, traduction et notes René-Claude Bondoux, Jean-Pierre Grémois, 11–13.

138 Theodosii Diaconi, *De Creta Capta*, ed. Hugo Criscuolo, V–VII.

***

Отже, нам залишилося відповісти на питання, коли «всеозброєнні руси йдуть на нас», а «народи» грабують у Константинополі? Які події можуть відповідати тому страху і хаосу, змальованому автором епітафії Никифору II Фока? У світлі запропонованого нами пізнього датування епітафії бурхливий перипетії константинопольського повстання квітня 1042 р. і подальший напад русів на Константинополь влітку 1043 р. становлять тут винятковий інтерес. Дуже важливо, що обидві події чудово надаються для окреслення згаданої раніше прогресії (руси / «народи скіфів» / «кожен народ») та загалом загадки з «народами». Чи не слід тоді розуміти 12–14-ті рядки як реакцію автора епітафії на напад русів 1043 р.? З огляду на розглянуте раніше коло джерел епітафії та часу життя її автора, ствердна відповідь видається дуже привабливою. Аналізуючи слова 12-го рядка у світлі нападу русів влітку 1043 р., примітно те, що Іоанн Мелітенський дуже точно передає знання того, що руси йдуть на Константинополь. За словами Скілиці, мешканці Константинополя дізналися про похід русів задовго до того, як кораблі русів були видимі з вікон імператорського палацу¹³⁹. Зрештою, доволі тривалі перемовини між імператором Константином Мономахом і князем Володимиром, сином Ярослава Мудрого, також не були секретом¹⁴⁰. Слова автора епітафії добре узгоджуються із тим, що відомо про цю затяжну паузу в діях флоту русів. Запозичена з *Історії* Лева Диякона їх «всеозброєність» також фіксується в інших візантійських наративах війни з русами влітку 1043 р., де згадано про немалу кількість зброї, яку знаходили поруч з викинутими на берег моря мертвими тілами русів¹⁴¹. Окрім цього, Скілиця додавав, що армія русів включала в себе «народи», які «жили на північних островах океану»¹⁴². Вірогідно, подібне уявлення про неоднорідність війська русів відбите у 13–14 рядках епітафії, в яких «скіфські народи жадібні до вбивства». Хоча жадібність до вбивства тут може видаватися цілком стереотипним доповненням до етнікону «скіфи», саме стосовно нападу русів 1043 р. Пселл писав про їх «ненависть» до ромеїв¹⁴³.

Перейдемо до інших елементів прогресії в 12–14-х рядках. Якщо руси «йдуть на нас» у червні 1043 р., то коли вони могли грабувати у Константинополі? Схоже, ряд ексцесів, зокрема, превентивних арештів найманців та купців русів, мав місце в Константинополі під час підготовки до відбиття нападу. Так, Скілиця відзначав, що Константин IX Мономах наказав стерегти

---

139 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 430.

140 Michaelis Pselli, *Chronographia* (VI, 92), 145; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 430–431.

141 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 431.

142 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 430: ἐν ταῖς προσαρκτίοις τοῦ Ὠκεανοῦ νήσοις ἔθνων.

143 Michaelis Pselli, *Chronographia* (VI, 91), 144.

руських воїнів та купців¹⁴⁴. Навряд чи їх дії могли спровокувати реакцію властиву епітафії на тему плундрувань «народів» в Константинополі. Однак акція на випередження Костянтина IX Мономаха стосовно русів ґрунтувалася на недавніх прецедентах — грабунках русів під час повстання в 19–21 квітня 1042 р. в Константинополі, пам'ять про котрі була ще дуже живою десять місяців потому. Кекавмен, один із очевидців цього бунту проти влади імператора Михаїла V Калафата, писав, що «повсталася вся столиця і всі іноземці, хто знаходилися там»¹⁴⁵. Вже у перший день цього константинопольського повстання, певна група найманців з Півночі, включаючи й «тавроскіфів», опинилася на боці противників Михаїла V Калафата¹⁴⁶. Наступного дня до них приєдналися й інші найманці, включно з тими, на яких було покладено завдання обороняти імператорський палац від бунтівників¹⁴⁷. Врешті решт, немала частина найманців з Півночі взяла активну участь не лише у плундруванні маєтків прибічників Михаїла V Калафата, а й піддала грабунку імператорський палац¹⁴⁸. З огляду на те, що у цих грабунках під час триденного повстання брало участь немало «народів», слова 14-го рядка епітафії на кшталт, «кожен» грабує «твоє місто», знаходять якнайкраще пояснення.

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

---

144 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 430.54–431.1.

145 Kekaumenos, *Consilia et narrationes*, ed. Charlotte Rouché (2013): ἐπανεστή αὐτῷ πᾶσα ἡ πόλις καὶ οἱ ἐκ τῶν ἔξω εὐρεθέντες ἐν αὐτῇ. (<http://www.ancientwisdoms.ac.uk/library/kekaumenos-consilia-et-narrationes/>, 03. 02.2023).

146 Michaelis Pselli, *Chronographia* (V, 25), 93.

147 Michaelis Pselli, *Chronographia* (V, 30), 96.

148 Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, 419–420.